

НАЦІОНАЛЬНО-МОВНА МОДЕЛЬ СУСПІЛЬСТВА В ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ І. С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

У статті змодельовано за художніми текстами І. С. Нечуя-Левицького національно-мовний простір українського суспільства другої половини XIX – початку XX ст. Виявлено, що основу створеної моделі формує мовний образ європейського українця-інтелігента. Зроблено висновок про актуалізацію в національно-мовній моделі тогочасного українського суспільства тематичного компонента «українська мова, культура, освіта».

Ключові слова: художні тексти І. С. Нечуя-Левицького, українська інтелектуальна проза, національно-мовна модель, концепт, смислова структура концепту.

Постановка наукової проблеми та її значення. Творчість видатного майстра слова Івана Семеновича Нечуя-Левицького, який «явив у художніх образах історію українського суспільства другої половини XIX століття, його соціальні, національні, мовні проблеми» [3, с. 6], репрезентує українську інтелектуальну прозу. Зосереджуючи особливу увагу на зображенні духовного світу інтелігенції, автор передає тогочасну суспільну атмосферу. Персонажі художніх текстів письменника («Причепа», «Хмари», «Над Чорним морем», «Неоднаковими стежками», «Навіжена», «Гастролю», «На гастролях у Микитянах») переймаються новими суспільними ідеями, намагаються їх практично реалізовувати, усвідомлюють себе духовними лідерами та просвітниками народу.

Аналіз дослідження цієї проблеми. В українському мовознавстві є кілька засадничих положень, яким підпорядковані різні аспекти вивчення мови І. С. Нечуя-Левицького, зокрема, її аналіз як явища історії української літературної мови (праці Г. П. Їжакевич [6], Л. І. Мацько [8], О. Г. Муромцевої [9], В. М. Русанівського [11]), як об'єкта лінгвостилістичних студій, як феномену індивідуальної мовотворчості, художнього мовомислення (праці Н. Я. Дзюбишиної-Мельник [2], С. Я. Єрмоленко [3; 4], В. В. Красавіної [7] та ін.).

Нове прочитання художніх текстів І. С. Нечуя-Левицького пов'язане із сучасною лінгвокогнітивістикою, що поєднує дослідження тексту з вивченням когнітивної і мовної картин світу, пізнання яких передбачає застосування нових дослідницьких методів. Саме лінгвокогнітивна інтерпретація художніх текстів, оперування поняттями концептів-мотивів, співвідносних із поняттями лексико-семантичних, лексико-асоціативних полів, дає змогу виявити філософію мови І. С. Нечуя-Левицького, а також простежити мовний механізм оприявлення тем і мотивів художньої прози письменника.

Мета пропонованої **статті** полягає у спробі окреслити за художніми текстами І. С. Нечуя-Левицького національно-мовну модель українського суспільства другої половини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. У прозі І. С. Нечуя-Левицького змодельовано соціальний зріз українського суспільства другої половини XIX – початку XX ст., його культурну спільноту (інтелігенцію) з виокремленням визначального світоглядного мотиву творчості письменника – усвідомлення ролі української мови як чинника розвитку національної культури й засобу самоствердження нації.

Принагідно зауважимо, що слово *інтелігенція* у творах І. С. Нечуя-Левицького не частотне (зафіксовано 17 відповідних слововживань, які об'єднують і форму *інтелігенти*), проте формує в досліджуваних текстах концептуальний образ, художньо-образну парадигму якого розширює атрибутивне словосполучення: *інтелігентні люди*.

До речі, слово-поняття *інтелігенція* загальнономовний словник тлумачить так: 'люди розумової праці, що мають спеціальні знання з різних галузей науки, техніки й культури'. «Словник української мови» ілюструє це значення (серед інших цитат) цитатою І. С. Нечуя-Левицького: – *На бенкеті була вся наша інтелігенція* (Н.-Лев., IV, 1956, 114) [13, IV, с. 36].

Словосполучення *інтелігентні люди* здебільшого актуалізується у тих художніх текстах, в яких констатуємо моральний стан тогочасного суспільства. Маркерами такої оцінки є відповідні номінації: епітетні характеристики – і емотивно-оцінні, й логічно-видільні. Переважає серед таких номінацій книжна лексика. Ціла система абстрактних понять «вплетена» в синтаксично ускладнені конструкції, якими І. С. Нечуй-Левицький висловлює думки аналітичного характеру, показові для інтелектуальної прози з розлогими висловленнями-роздумами. Наприклад: **Невеселі думи** думав Комашко, вертаючись од директора додому; він знав, що директор думає одно, говорить друге, а робить третє. Та чи один же директор? – думав Комашко. – Десятки, сотні **інтелігентних людей** думають і роблять так само. Кругом себе бачу я тільки **фальш і машкари**, машкари й фальш, не **лінивство** навіть, а **стидку байдужність** або **гніт** зверху і **задавленість** внизу. Усе виставляє або машкару напоказ, або притаїлось, дримає поволі і по неволі **дрімотою мислі**, або ганяється за поживою, за честю. Якийсь **чорний хаос** скрізь бачу я в сучасному житті; **темрява** вкриває наш пишний край і не пускає світу [...] [10, V, с. 309].

Мовний портрет української інтелігенції І. С. Нечуй-Левицький моделює за допомогою назви *європейці*. Це слово з'являється в описі позитивних вражень від освічених людей, які вміють поводитися з іншими особами, рівними собі за соціальним статусом. Пор. оцінні вислови, якими автор характеризує культуру студентів: *Студенти з України й Білорусії були цивілізованіші, делікатніші. Вони стояли далеко вище од інших, навіть*

розвиттям розуму, і **виглядали** паничками й **європейцями** між грубими великорусами [10, III, с. 9].

Серед індивідуальних слововживань І. С. Нечуя-Левицького слово *європейці* не частотне: зафіксовано 5 випадків уживання цієї назви у значенні 'люди високої культури, освіченості' [13, II, с. 494], проте контексти засвідчують, що назва *Європа*, а також похідний прикметник *європейський* належать до частотних слів художньої мови письменника: кількість зафіксованих слововживань відповідно – 70 і 122. Відзначимо, що зафіксовані у «Словарі української мови» (1909 р.) за ред. Б. Грінченка слова *Європа*, *європеець* проілюстровано тільки прикладами із творів І. С. Нечуя-Левицького, а слово *європейський* подано з цитатою письменника та ілюстраціями з творів інших авторів. Пор. у словнику: **Європа**, пи, ж. Європа. *Ми кланяємося новим гуманним ідеям, які давно розійшлись по Європі й ледві оце добіраються до нас.* Левиц. [12, I, с. 466]; **Європеець**, пейця, м. Европеець. *Ми вже стали європейцями.* Левиц. [12, I, с. 466]; **Європейський**, а, е. Европейскій. *Європейські ідеї.* Левиц. [12, I, с. 466].

Фіксацію лексем *Європа*, *європеець*, *європейський* у реєстрі словника, підтверджену конкретними прикладами з творів І. С. Нечуя-Левицького, можна пояснити не лише тим, що ці слова в мові письменника, як зазначалося вище, досить поширені та характерні для його індивідуального стилю, а й актуальні в мовній свідомості й мовній практиці тогочасних українців.

Україна та *Європа*, *українська інтелігенція* та *європейський світ* – таке поєднання показове для стилю І. С. Нечуя-Левицького. Особливість його мовомислення полягає в контекстуально-семантичному, асоціативному зближенні цих слів-понять. Для І. С. Нечуя-Левицького *Європа* – це високий розвиток культури та суспільства, до якого прагне дійти *Україна* та її *інтелігенція*. Підставою для цього твердження є такий контекст: – **Європа** вийшла з темряви й дійшла високої культурності через науки та просвітність. Нам треба хоч потроху **доганять Європу**, щоб не опинитися далеко позаду, і **піднімать розвиток** сільських і міських мас [10, II, с. 328].

У досліджуваних текстах мовний образ української інтелігенції розгортається, зокрема, через образи *народовців*, *націоналів*, *культурників*. Найчастотніше в текстах письменника слово *народовці*, яке автор уживає 19 разів (у формах *народовець* – 6 разів, *народовці* – 13 разів), а слова *націонали* і *культурники* мають відповідно таку частотність: 10 і 5. Що ж до лексикографічної фіксації наведених слів, то «Словарь української мови» (1909 р.) за ред. Б. Грінченка подає назви *народовець* і *націонал* тільки з цитатами-ілюстраціями І. С. Нечуя-Левицького, наприклад: **Народовець**, вця, м. Народникъ. *Ми.. носимо народню свиту, бо ми, народовці, стаємо набік народа.* Левиц. Пов.159 [12, II, с. 516]; **Націонал**, ла, м. Націоналъ. Левиц. Пов. 159 [12, II, с. 532]. Ілюстрацію вживання слова *культурник* у текстах письменника подає «Словник української мови», пор.: – *Треба б нам поговорити про національні й просвітні справи, щоб негайно ставать*

до праці, коли вже нас продражнили «культурниками» (Н.-Лев., I, 1956, с. 621), [13, IV, с. 396].

Народовці, націонали, культурники – це люди інтелектуальної праці, представники нової для того часу соціальної групи, яка у своїх прогресивних поглядах відстоювала актуальне для українців питання національної ідентичності, дбала про збереження самобутньої культури, мови.

Для І. С. Нечуя-Левицького як для «пропагандиста української національної ідеї» [1, с. 383] українська мова була не тільки дієвим, оптимальним інструментом самовираження, творчості, висловлюванням власних думок, а й живим зв'язком з українськістю, інстинктом збереження національної ідентичності.

Українська мова – наскрізний концепт, константа, що окреслює інтелектуальний простір *справді інтелігентних персонажів*. Когнітивно-текстовий аналіз номінації *українська мова*, поєднуваної з дієсловами *говорити, промовити, розмовляти* не лише онтологічно, а й через уживані мовні формули, через функціонування в діалогах характерних синтаксичних конструкцій, дає підстави структурувати зміст відповідного поняття в художніх текстах І. С. Нечуя-Левицького: *українська мова – засіб спілкування, українська мова – засіб національної самоідентифікації, українська мова – ознака нижчої «музицької» (сільської) культури*. Напр.: *Павло Радюк говорив чистою українською мовою. [...] Та свита, та українська розмова, той запал, з яким говорив молодий студент, – все те не тільки вдивило матір, але й злякало* [10, II, с. 136]; *Леонід Семенович не був зроду дуже простий, та в столиці трудно було й спроститися. Але він любив удавать з себе людину просту, навіть старосвітську, любив удавать давнього запорожця або поважного селянина і завжди говорив українською мовою* [10, VIII, с. 43]; – [...] *український народний костюм, – промовив син чистою українською мовою і тим ще більше вдивив свою матір і сестер* [10, II, с. 135].

Показові в контексті української ідентичності зафіксовані вислови *любити українську мову, вміти говорити по-українській, вивчити українську мову*, що характеризують соціокультурні погляди персонажів: *Комашко, син небагатого батька, зріс в степах, любив свої степи, любив народ, був народовцем, любив українську мову, бажав щастя й добра своєму народові* [10, V, с. 131]; *Мавродін був родом з-під Маріуполя, з одного міста коло Азовського моря. Його батько був грек, а мати українка. Він вмів говорити по-українській, зріс серед українського народу й звик до його. Як народовець він присвятив себе на службу українському народові* [10, V, с. 132]; *Мурашкова взяла собі місце в народній школі в одному українському селі над самим Дністром, вивчила добре українську мову, стала націоналкою, робила просвітне діло завзятуше й мала добрий вплив на школу за поміччю народної мови* [10, V, с. 312].

За мовними оцінками *народовців, націоналів* (пор. також: *націоналка*), європейських українців, які активно проводили різнопланову культурницьку

діяльність, фактично можна пізнати зародження нового для того часу суспільного руху, в якому об'єднувальну, інтегративну функцію, функцію консолідації української інтелігенції з народом виконувала українська мова.

Той самий мотив української мови як феномену єдності української інтелігенції з народом реалізується у міні-тексті, що розкриває зміст понять «народовці», «націонали»: – **Націонали й народовці – то тепер такі молоді люди, котрі говорять українською мовою, хочуть, щоб і жінки й діти говорили тією мовою, хочуть злитись з народом... просвічують темний народ і піднімають його морально й матеріально** [10, II, с. 252].

Духовний світ інтелігенції в художніх текстах І. С. Нечуя-Левицького окреслюють вислови: *говорити по-модному, говорити/писати по-сільській, говорити по-своєму*. Об'єднані поняттям «українська мова», такі словосполучення свідчать про характерний мовно-комунікативний простір персонажа-інтелігента. Національний костюм, українська мова спілкування для певної частини тодішньої інтелігенції були модними, свідчили про суспільні смаки, показові для певного кола освічених людей. На конкретну часову ознаку вияву таких смаків і відповідної соціокультурної поведінки вказують вислови *поведенція настала, пішла чудна мода*, наприклад: *Молодий Радюк послунав її, але сів на стільці до неї боком, а лицем просто до Масюківни, й почав говорити до неї по-українській*. [...]

– Як ви до нас **говорите по-модному!** – **промовила** панія Висока й собі **по-українській**.

– *Ото в нас така поведенція настала!* – одказав їй Радюк.

– *Яка теперечки пішла чудна мода! Все сільська та сільська. І убрання носять сільське, і говорять по-сільській*, – говорила панія Висока, ніби сама до себе [10, II, с.144].

Пор. також: – *То прийміть і мене до своєї спілки. Ти, Павле Антоновичу, **писатимеш для народу** «метелики», а я фельєтони, бо це теж «метелики». Ти **по-сільській**, а я вже [...] **по-міському*** [10, II, с. 316].

До речі, така деталь, як «говорити / писати по-сільській», засвідчує ще одну тенденцію, що нерозривно пов'язана з питанням мови і культури українців саме в часи І. С. Нечуя-Левицького. Йдеться про наслідки московської політики: приватне вживання української мови розцінювалось як ознака нижчої культури, українська мова обмежувалася родинним вжитком переважно сільського населення. Іншу вербалізацію того самого змісту «українська мова – сільська мова» маємо в таких висловах: *говорити простою сільською мовою, писати книжки сільською українською мовою, сільська мова, вірші, писані нашою сільською українською мовою*. Пор. у тексті: – *Бачите, діду, тепер вже **пишуть книжки сільською українською мовою**, то й **сільська мова**, й сільські пісні стали дуже потрібні задля вчених людей* [10, II, с. 194]; – *І пісень співаємо сільських, і **пишемо книжки сільською мовою**, бо ми, пані Висока, демократи. Не знаю, як ви?* [10, II, с. 144];

– [...] Я дуже люблю читати **вірші**, та ще й **писані нашою сільською українською мовою** [10, VIII, с. 327].

Через зображення різних життєвих ситуацій, до того ж глибоко ментальних, духовних, письменник відтворює мовну культуру тодішнього суспільства, фіксує стан хаосу в мовокористуванні. Герої І. С. Нечуя-Левицького (а це ж його сучасники) залежно від рівня їхньої освіти, мовної свідомості, соціального статусу часто послуговуються тією мовою, яку автор характеризує як мішану, жаргонну. Наприклад.: *Панна почервоніла й одказувала йому тією **страшною мішаниною**, котру на Україні звуть великоруською мовою* [10, II, с. 144]; *Вона [Маша] говорила тим **страшним київським жаргоном**, що в Києві зветься русским языком, і щиро була пересвідчена, що вона говоре дійсно по-руській, мов справжня городянська панна або купчиха* [10, VIII, с. 23]. Письменник наголошує на поширеному явищі мовної мішанини, наприклад: *В цім Києві такі чуда творяться, громадянство таке дике, люди такі, що **не вміють навіть до ладу говорити по-руській**, не то що по-французькій* [10, II, с. 104]; [...] *вона [Саня] по батькові та матері українка, але зросла в Кишиніві серед мішанини сливе десяти національностей, не знає добре ні українського, ні молдавського народу, **не знає гаразд мови ні української, ні молдавської**. Та й мачуха її йде проти українщини [...]* [10, V, с. 135]; *Вона [Ольга] співала дуже добре, тільки **українські слова так перекручувала на руський лад**, що Радюкові стало ніяково* [10, II, с. 209]; *Коли траплялось йому [Фесенку] сказати яку-небудь українську приказку, то **він вимовляв її на великоруський лад**, як деякі наші трошечки просвічені пани, котрі хочуть показати, що вони вже зовсім спаніли і **не можуть навіть вимовити по-українській доладу й одного слівця*** [10, V, с. 141].

Осмислення української мови як неодмінного складника духовного світу українців пов'язане з розумінням мови як багатогранного явища, тобто не лише як засобу спілкування, як визначальної ознаки національної культури, а й з розумінням створених цією мовою художніх текстів.

І. С. Нечуй-Левицький, оцінюючи роль української мови як знаряддя творення інтелектуальних цінностей у контексті його історичної доби, коли в масовій свідомості українців утверджувалася думка про неспроможність української мови творити самодостатню літературу, актуалізує питання, що віддзеркалюють тодішні мовні смаки та засвідчують неоднозначне сприймання Шевченкової поезії. Пор.:

В Дашковича ще не було нікого. Ольга здалеки побачила в його [Радюка] під пахвою книжку, і вона аж злякалась. Так вона боялась наукових книжок!

*– От вам і **Шевченко!** – сказав він весело, подаючи Ользі руку, а другою рукою – книжку.*

*[...] – **Висока поезія! невмируща поезія!** – говорив Радюк. – Як читаєш, то всю душу обіймає й виносить високо, до самого неба! Тут усе життя нашої України, нашого народу.*

Може, й усе, хто його зна! – подумала Ольга, перегортаючи навіщось листки й дивлячись на Шевченків портрет.

– Чого це він убраний в мужицьку шапку? – спитала Ольга.

– Бо він був селянин: він змалку був пастухом в селі Керелівці, отут не дуже далеко од Києва.

– Скажіть, яке диво! **І мужик написав оцю книжку?** – спитала Ольга, **не ймучи віри, щоб книжки були писані не аристократами** [10, II, с. 253].

Тема оцінки української мови, мови Шевченка як «мужичої» звучить і в таких діалогах: – А Шевченка ви читали? – **спитав для штуки** Фесенко, щоб випитать в неї погляд на українщину.

– Ні, не читала. В папи є Шевченків Кобзар, але мама казала мені, щоб я його не читала: каже, що він **написаний мужицькою мовою**. Мама все дає мені **французькі книжки**, – сказала Маня [10, V, с. 262]. Звернімо увагу на мовну конструкцію для штуки. У «Словнику української мови» значення наведеного вислову проілюстроване (серед інших) прикладом із творів І. С. Нечуя-Левицького, пор. у словнику: *Дрімало був великий штукар, і я добре знав, що він наваживсь начепити торби тільки для штуки* [13, XI, с. 547]. Цей мовний стереотип уживають, коли хочуть зав'язати розмову, налагодити контакт. Іноді він означає «заради самого заняття», «ні з того, ні з сього, без причини», а інколи навіть несподіваність та раптовість щодо обговорюваної ситуації.

Зросійщення суспільного життя в Україні руйнувало національну самобутність, сприяло моральному поневоленню українства. Тому письменник критично характеризує ту частину української інтелігенції, мовні смаки якої були зорієнтовані на використання російської (великоруської) мови, яка, на їхню думку, була вища, «аристократична», а не «мужича». Пор.: **Наша інтелігенція в надморських наших городах – то якісь оази між українським народом, але не ті веселі оази Сахари, а лучче сказати – оази піску та каміння серед плодючої та родючої ниви. Інтелігенція з чужим для краю книжним мертвим язиком, похотим на латину середніх віків, непотрібна нікому в краю; окрім правительства, для обрусіння та усякої централізації** [10, V, с. 159]; – [Панни] *Як вискочать з гімназії, то зараз тягнуться за аристократизмом*, – говорив далі Комашко. – Вони мріями ганяють по багатих салонах, марять за убори, їм треба або модної французької мови, або панської офіційної великоруської. Український язик вони викурюють з дому, бо ним говорить простий народ. **Просвічена українка первий ворог України й українського народу**, бо вона відрізняє ще в колісці своїх дітей від народу [10, V, с. 255].

Про великоруську політику протиукраїнського спрямування автор говорить переконливо й робить такий висновок: *Московська школа на нашій Україні багато одрізнила луччих людей од свого народу [...]. А знов народ дуже одрізнив сам себе од панів, од вчених українців і косим оком поглядає на їх! Між ними викопана велика безодня! І потрібно великої, великої праці не одного генія, щоб засипати ту провалину, почату*

поляками, скінчену москалями, щоб зв'язати, що порвала **наша недбайливість, та стидка українська байдужість, та ледача недобачливість** [10, I, с. 213]. Глибоке емоційне сприйняття сучасних письменникові подій робить зміст наведеного контексту співзвучним із сучасними настроями і роздумами українського суспільства. Наведена оцінка повноправно стає елементом колективної свідомості, а семантичне наповнення нанизаних однотипних структур з абстрактними іменниками на *-ість* сприяє афористичності висловленої авторської думки.

Висновки та перспективи дослідження. Національно-мовну модель українського суспільства другої половини XIX – початку XX ст. у художніх творах І. С. Нечуя-Левицького «Причепа», «Хмари», «Над Чорним морем», «Неоднаковими стежками», «Навіжена», «Гастролю», «На гастролях у Микитянах» репрезентує мовний образ європейського українця-інтелігента. У моделюванні національно-мовного простору тогочасного українського суспільства стрижневими є поняття української мови, культури та освіти.

Список використаної літератури

1. Герасимова Г. П. Нечуй-Левицький Іван Семенович / Г. П. Герасимова // Енциклопедія історії України / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2010. – Т. 7. – С. 382–383.
2. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Синтаксичний почерк І. С. Нечуя-Левицького / Н. Я. Дзюбишина-Мельник // Культура слова. – К., 1990. – Вип. 39. – С. 55–59.
3. Єрмоленко С. Етнокультурний та соціальний зміст художньої оповіді Івана Нечуя-Левицького / С. Єрмоленко // Культура слова. – К., 2013. – Вип. 79. – С. 6–15.
4. Єрмоленко С. Я. Ословлений український пейзаж і портрет у творах І. Нечуя-Левицького / С. Я. Єрмоленко // Мовно-естетичні знаки української культури. – К., 2009. – С. 119–130.
5. Єрмоленко С. Філософія мови Тараса Шевченка / С. Єрмоленко // Українська мова. – 2014. – № 2(50). – С. 3–18.
6. Їжакевич Г. П. Мова творів І. Нечуя-Левицького / Г. П. Їжакевич // Курс історії української літературної мови ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. 1 (Дожовтневий період). – С. 435–455.
7. Красавіна В. В. Структурно-семантичні, стилістичні та текстові функції епітета в історичному романі (на матеріалі творів другої пол. XIX – першої пол. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спеціальність 10.02.01 / В. В. Красавіна. – К., 2005. – 20 с.
8. Мацько Л. І. Художня мовотворчість і наукова діяльність І. Нечуя-Левицького в історії української літературної мови / Л. І. Мацько // Українська мова в освітньому просторі : навч. посіб. для студ.-філологів освітньо-кваліф. рівня «магістр». – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – С. 239–249.
9. Муромцева О. Г. Іван Нечуй-Левицький в історії української літературної мови / О. Г. Муромцева // З історії української літературної мови. Вибрані праці. – Х., 2008. – С. 149–161.
10. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів : у 10 т. / Іван Нечуй-Левицький. – К. : Наук. думка, 1965.
11. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : [підручник] / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.